

Сергій Телешун, Світлана Ситник, Ігор Рейтерович (Київ, Україна)

ПУБЛІЧНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ГЕНЕРАЦІЯ НОВИХ СМИСЛІВ УПРАВЛІННЯ В КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ ВИКЛИКІВ (ДОСВІД ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ)

У сучасному світі організації громадянського суспільства, неурядові організації та приватний сектор відіграють не менш важливу роль у процесах розробки політики держави, аніж самі органи публічної влади. Більш активна участь громадян, клієнтів, споживачів і населення стає рисою багатьох урядів і державних і приватних організацій. Громадяни очікують, щоб бути залученими і мати право голосу у справах уряду та в рішеннях органів, які впливають на їхні інтереси [9, с. 33]. Результатом таких взаємодій є не державна, навіть не суспільна політика, а саме публічна. Вироблення загально колективних цілей формується на перехресті дій владних інститутів, громадськості та груп інтересів, які у сукупності складають процеси публічної політики. Через інституціональні механізми публічної політики, забезпечується не стільки узгодження різнопланових інтересів, скільки їх пристосування, співіснування, чим і забезпечується взаємовигідне партнерство. Таким чином докорінно змінюється зміст загально колективних цілей, які постають вже не результатом артикуляції та агрегації загального суспільного інтересу, а є наслідком інтеракцій держави та недержавних акторів. Співпраця урядових, бізнес та громадських структур на сьогодні є однією з основних умов здійснення ефективного управління. Це саме ті проблеми, які знаходяться у площині публічної політики і які набувають особливої важливості для України на її шляху інтеграції до ЄС.

Нинішні труднощі з реалізацією реформ, невідповідність результатів поставленим цілям, спонукають особливу увагу приділяти процесам, які ведуть до прийняття рішень з реформ і процесам їх здійснення. Почасти відсутність механізмів або дисфункціональність інститутів публічної політики, перетворення її з інструменту вироблення політики у самоціль, призводять до появи окресленої проблеми. Актуальність та необхідність дослідження публічної політики в Україні як основи публічного управління також значною мірою зумовлюється тими завданнями, які були визначені у Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженої Указом Президента України від 12 січня 2015 року, оскільки в ній мова йде, по-перше, про необхідність синергії зусиль органів влади, бізнесу та громадянського суспільства для просування України у світі. По-друге, зазначається, що головною передумовою реалізації Стратегії є суспільний договір між владою, бізнесом та громадянським суспільством, де кожна сторона має свою зону відповідальності. Відповідальність влади – провести реформи, забезпечити баланс інтересів між громадянським суспільством, державою і бізнесом, просто прозора та якісно працювати за новими підходами, гарантувати дотримання прав людини. Відповідальність бізнесу – підтримувати та розвивати державу, бізнес-середовище та громадянське суспільство, сумлінно сплачувати податки, здійснювати ефективні інвестування в економіку держави, дотримуватися принципів чесної праці та конкуренції. Відповідальність громадянського суспільства – контролювати владу, жити відповідно до принципів гідності та неухильно додержуватися Конституції України та законів України. Багато уваги вищезазначеним питанням приділяється й в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони.

Особлива увага дослідженню публічної політики у зарубіжних країнах приділяється з середини ХХ століття, оскільки саме з цього часу публічна політика починає розглядатися не просто як реальність політичного життя, а як механізм формулювання та вирішення суспільних проблем. На сьогодні серед суттєвого здобутку іноземних науковців з зазначеної проблематики слід виділити праці Дж.Андерсона, Е.Арато, Х.Арендт, Р.Даля, Дж.Дьюї,

П.Дюрана, Дж.Кіна, П.Кньопфеля, Х.Коулбетча, Дж.Марча, П.Мюлера, Л.Пала, К.Паттона, Дж.Річардсона, Д.Савіцкі, Г.Саймона, Ю.Хабермаса та інших. Основою для вибору методів аналізу публічної політики є розробки Т.Парсонса, У.Кеннона, Дж.Романса, Р.Мертонна, а також наукові дослідження К.Ерроу, Е.Доунса, Д.Блека, Дж.Бьюкенена, Д.Істона, К.Дейча, Г.Алмонда, Е.Мое та інших. Процеси та інститути публічної політики стали предметом наукового аналізу також у працях вітчизняних учених – О.Дем'янчука, А.Колодій, С.Телешуна та інших.

Загальним підсумком європейських та американських наукових здобутків у сфері вивчення публічної політики є тенденція до інструменталізації поняття "публічна політика". Це передбачає розробку нових методів та підходів, застосування яких забезпечувало б розуміння інтересів, цілей, що переслідують політичні і неполітичні актори публічної політики. Саме на таке спрямування зорієнтована науково-методична робота кафедри політичної аналітики і прогнозування Національної академії державного управління при Президентові України під час виконання науково-дослідної роботи "Публічна політика та суспільні зміни в Україні в контексті євроінтеграції" за комплексним науковим проектом "Державне управління та місцеве самоврядування" у 2016 році. Науково-дослідна робота є логічним продовженням попередніх науково-методичних розробок кафедри політичної аналітики і прогнозування (науково-дослідна робота "Розробка теоретико-методологічних засад публічної політики та експертно-аналітичного супроводу діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування" у 2011–2013 рр., науково-дослідна робота "Публічна політика в процесах модернізації державного управління України" у 2014 році, науково-дослідна робота "Впровадження європейських стандартів публічної політики в Україні" у 2015 році), яка враховує актуальні глобальні та національні соціально-економічні та політичні тенденції, пов'язані з реформуванням державно-управлінської системи України в контексті євроінтеграційних змін.

Метою статті є аналіз сутності публічної політики в контексті формування публічного управління в Україні та процесів європейської інтеграції.

Проблема дихотомії публічного та приватного залишається однією з найбільш актуальних у світовому соціально-політичному дискурсі, що обумовлено процесами модернізації системи публічного управління у розвинутих демократичних країнах, зокрема – розширенням ролі горизонтальних зв'язків у трикутнику "держава – бізнес – суспільство". Особливого значення вона набуває у періоди радикальних суспільних змін, результатом яких стає формування системи публічної політики (public policy).

Політична енциклопедія термін "публічна політика" (англ. public policy) визначає як: горизонтальна (на відміну від політики владної – вертикальної) складова політичного процесу, безпосередньо впливає на формулювання і прийняття політичних рішень, забезпечує зв'язок між владними структурами і суспільством – економічними акторами, громадськими організаціями та рухами, експертами, цільовими громадськими групами [5, с. 571]. У той час як у енциклопедії державного управління, публічна політика (англ. public policy) визначається як: діяльність органів публічного врядування спрямована на вирішення суспільних проблем; публічна політика як діяльність загалом визначають як "відношення органів влади до свого оточення". Публічну політику здійснюють органи публічного врядування, які уповноважені громадою здійснювати владні функції на основі закону і мають легітимні засоби добиватися виконання своїх рішень. До таких органів належать органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Громадські об'єднання і бізнес можуть впливати на публічну політику, але вони не уповноважені приймати рішення від імені громади і не несуть за них відповідальності. Публічна політика здійснюється як реакція на запити громадян чи виникнення якоїсь суспільної проблеми. Проблеми, на вирішення яких спрямовується публічна політика мають насамперед публічне, а не приватне спрямування [1, с. 484–485].

Ці два інструментальні підходи до означення "публічної політики", засвідчують наявність політичної та управлінської складової у даному процесі. Публічна політика є складним

переплетінням політичних та управлінських процесів у результаті яких відбувається прийняття політичних та управлінських рішень. Політична складова процесу прийняття рішень – це взаємодія політичних акторів, внаслідок якої схвалюється те чи інше рішення. Управлінська – це технічне, інформаційно-аналітичне, інтелектуальне забезпечення процесу.

При цьому слід зазначити, що на сьогодні розуміння "публічності" політики, як відкритості та прозорості процесів її вироблення з метою забезпечення суспільних інтересів, є надзвичайно спрощеним. Практика впровадження демократичних інститутів у політико-управлінську систему в Україні засвідчує, що правове оформлення інституту є необхідною, але не завжди достатньою умовою його функціональності в контексті вироблення публічної політики. Можемо мати досконалі, наприклад, системи доступу до публічної інформації, е-декларування, тощо, які власне й забезпечують прозорість та відкритість органів влади, проте мати труднощі з процесами публічної політики як такої. Тут знову ж таки проблема криється у розумінні змісту явища "публічна політика". У енциклопедії з публічного управління та публічної політики Девіда Шульца вказується, що публічна політика – відноситься до процесу, за допомогою якого члени географічної області або політичної одиниці роблять вибір, стосовно своїх областей та питань, що їх турбують. "Публічна" відображає переваги та дії груп людей, найчастіше через їх спільні голоси, які втілені в управлінських інститутах, і особливо в уряді. "Політика" означає правила, керівництво стратегіями, процесами, планами та доступ громадськості до вирішення їх проблемних областей [14, с. 350–351]. Термін "публічна політика" використовується не тільки для опису цього процесу і його наслідків, але для означення загального набору інструментів і механізмів, за допомогою яких ці рішення приймаються. Будь-то в наказовому порядку законодавче голосування, адміністративне нормотворення, досягнення суспільної злагоди, або за замовчуванням, способи вибору, зробленого в інтересах народу – є важливим аспектом процесу публічної політики. Публічна політика відрізняється від публічного управління тим, що вона націлена на "громадські" проблеми, що потребують вирішення, в той час як публічне управління фокусується на процесі, через який вони вирішуються. Публічна політика зберігає державні адміністративні процеси, як один з наборів ресурсів, доступних для вирішення проблем [14, 350–351]. Саме активна участь громад і громадян у цих процесах, створення відповідних інституційних механізмів для забезпечення діалогу з громадами – є ключем до ефективної політики.

Акцентуючи на інструментальному підході до розуміння понять, підкреслимо наявність такої проблеми, як обслуговування термінологією політичних режимів. Так, перекладаючи термінів "public administration" та "public policy" відповідно як "державне управління" та "державна політика", маємо справу з чітко окресленою суб'єктною приналежністю, підкресленням ролі та позицій держави в управлінському процесі, процесі розробки та реалізації політики. Проте держава є лише однією із форм організації суспільства, покликаною реалізовувати покладені на неї функції. Держава як інститут не повинна монополізувати та встановлювати контроль за всіма суспільними процесами і ресурсами, оскільки за таких обставин вона з інструменту забезпечення суспільних інтересів та потреб, перетворюється у політичного актора, який, в особі правлячої еліти, підкорює та експлуатує суспільство у власних цілях. Між тим, говорячи про потребу вироблення нової управлінської ідеології для України, яка б несла новий зміст відносин держави та суспільства, вважаємо за потрібне "public policy" перекладати саме як "публічна політика". Такий підхід підкреслює, що політика є результатом публічних дій та інтеракцій таких суб'єктів як держава та громадянське суспільство. Підкреслення суб'єктної приналежності, що знаходить своє вираження у поняттях "державна політика", "суспільна політика", не відображають характер процесів їх вироблення, а без відповідного процесу, не можливо досягти результату. На наше переконання лише спроможні до публічної дії та взаємодії держава та громадянське суспільство, здатні організувати процес публічної політики і, як результат, забезпечити суспільні інтереси. Дослідник О. Харходін зазначає, що під час перекладу відбулася втрата змісту понять з їх первинними контекстами дії, коли феномени типу *publicus*, *public*, *publique*

передавались як "суспільні", а не "публічні", відповідно зв'язок цих термінів з "публічністю" втрапився, а з "суспільством", так і не знайшовся [3, с. 490 – 491].

Смислове навантаження понять, що використовуються для окреслення сучасних суспільних процесів в Україні насправді не повинно недооцінюватися. Має й надалі вестися пошук ціннісної складової нової для України ідеології управління. Розділяючи наукову позицію Г. Анхаера, стосовно того, що терміни та їх визначення не є ні істинними, ні хибними і більш важливо в якій мірі вони призводять до нового розуміння та виявляються корисними для розуміння соціального світу навколо нас [8, с. 335], окреслюємо своє власне розуміння явища "публічна політика" (public policy) як політики органів публічного управління політики, заснованої на механізмах публічного узгодження інтересів заінтересованих сторін, яка спрямована на досягнення суспільно значимих цілей та вирішення суспільно важливих задач. На наш погляд, визначальним для публічної політики є процес її вироблення, тобто ціннісний вимір її інтеракцій. При цьому ціннісними орієнтирами публічної політики виступають мережі, взаємодія, колективні дії, взаємовідповідальність, взаємодоповненість публічного та приватного секторів, відкритість, підзаконність, партнерство, діалог, керованість, довіра та зорієнтованість на консенсус.

Сучасні підходи до розуміння суті такого явища як "публічна політика" розкриваються у концепціях врядування: Governance, New Public Governance, Good Governance, у яких публічна політика виступає як ціль і, водночас, як результат публічного управління. У контексті публічного управління публічна політика є політикою, що задовольняє суспільні очікування. Розглядаючи "публічну політику" як визначальний чинник ціннісно-цільового спрямування публічного управління, важливо брати до уваги якісні характеристики держави як форми організації суспільства, її питому вагу у суспільних процесах, співвідношення та характер взаємодії з громадянським суспільством, здатність конкретної політичної системи реагувати на запити суспільства, особливості взаємодії органів державної влади з суспільством. Ю. Хабермас, вирізняє дії, які системно інтегровані у державу та дії соціально інтегровані як "публічна сфера". Остання є тією областю соціального життя, де формується громадська думка [11, с. 231].

У 2006 році Ю. Хабермас уточнив своє визначення публічної сфери, представивши її як "посередницьку систему комунікації між формально організованими та неформальними, що відбуваються віч-на-віч, обговореннями на аренах, розташованих як нагорі, так і знизу політичної системи" [10, с. 415]. На його думку, ключовими елементами публічної сфери є "загальний доступ, достовірні джерела інформації, добровільна участь, раціональна дискусія та аргументація, свобода висловлювання думок, свобода обговорювати державні справи, свобода приймати участь в обговоренні поза інституціональними ролями" [13, с. 41].

Сьогодні публічна сфера набуває значимості як платформа взаємодій та вироблення суспільних інтересів, формулювання суспільних цілей та задач. Державна політика перестає бути "державною" як такою, і набуває ознак публічності у тому розмінні, що держава визнається актором, що діє та вибудовує свою політику та здійснює управління в публічній сфері.

У стабільності розвитку та процвітанні таких європейських країн як Нідерланди, Великобританія, Франція та Німеччина, саме публічна сфера, а не лише громадянське суспільство, відіграла вирішальну роль. Сформованість громадянського суспільства ще не означає обов'язкове формування публічної сфери. Просування інтересів самоорганізованих автономних груп, які й представляють громадянське суспільство є необхідною, але не достатньою умовою формування публічної сфери. Вона формується тоді, коли створюються умови публічного дискурсу. Розвиток публічної сфери зумовлює такі сучасні тренди інноваційного управління як "спільне управління" ("collaborative governance"). Основою цієї нової форми управління є співпраця заінтересованих груп у різних секторах політики [8].

Угодою про Асоціацію України та ЄС, передбачено проведення масштабних інституційних змін, які мають посприяти створенню інституційного ландшафту для забезпечення функціональності публічної політики. Проте, маючи прагнення слідувати європейським стандартам публічного управління, не завжди враховується існуюче

інституційне середовище. Між тим вивчення його стану має бути основою для встановлення пріоритетності дій впроваджуваних реформ. Так, наприклад, Україна належить до постсоціалістичних держав, у яких є істотні структурні недоліки в організації громадянського суспільства, існує серйозний дефіцит щодо ефективності громадянського суспільства спроможності його організацій артикулювати та захищати суспільні інтереси. Як зазначає Д. Лейн, західні ліберально-демократичні концепції громадянського суспільства ґрунтуються на ідеї прав особистості, в той час як у багатьох східноєвропейських суспільствах, особливо в Росії та Україні, домінує колективістська соціалістична ідея прав. Громадянське суспільство побудоване на основі індивідуалістичної органічної солідарності (західні демократії) та колективістської механічної солідарності (пострадянські країни) мають суттєві відмінності [12, с. 296]. Між тим саме в цих особливостях організації громадянського суспільства криється проблема його здатності до публічної дії.

Синергія громадянського суспільства в Україні концентрується у неконвенційних формах участі, у тому числі у таких як "майдан". Висловлюємо припущення, що громадянське суспільство у своєму розвитку наближається основ індивідуалістичної органічної солідарності, вибудованої на таких цінностях як домінування прав, якими володіють фізичні особи, прав людини. Тому держава, беручи на себе зобов'язання сприяння розвитку громадянського суспільства, у першу чергу повинна долати прогалини відносин "людина-влада", "людина-управління". Важливим кроком до впровадження нової управлінської ідеології, побудови системи публічного управління від людини та для людини, включення громадян в управління публічними справами в Україні, стало прийняття у 2015 році Національної стратегії у сфері прав людини [2]. Метою реалізації Стратегії є забезпечення пріоритетності прав і свобод людини як визначального чинника під час визначення державної політики, прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Забезпечення права на участь в управлінні державними справами, як визначено у Стратегії, має реалізовуватися через удосконалення механізмів реалізації безпосередньої демократії та механізмів взаємодії між громадянським суспільством та органами державної влади, органами місцевого самоврядування в процесі прийняття рішень, у тому числі щодо вирішення питань місцевого значення. План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, затверджений урядом [4] містить низку заходів, які, на думку урядовців, мають забезпечити громадянам реалізацію їхнього права участь в управлінні державними справами. Важливість розробки комплексу інституціональних заходів у даній сфері є беззаперечною. Планом передбачено вдосконалення законодавства про всеукраїнський референдум та законодавче врегулювання питання проведення місцевих референдумів, створення умов для запровадження електронної демократії у спосіб розробки та внесення змін до законодавства про вибори та референдуми.

Проте далі вказується, що з метою створення умов для забезпечення виборчих та доступності електронного врядування для людей з інвалідністю. Виокремлення окремої цільової групи, як такої, що потребує задоволення своїх прав на участь в управлінні державними справами, на наш погляд, применшує масштабність існуючої проблеми. Адже її суть полягає у можливості використання всіма громадянами інструментів прямої демократії, як механізму реалізації права участі в управлінні публічними справами. Існує реальна потреба удосконалення самих інститутів прямої демократії. Схвалений план дій передбачає також розроблення законопроекту щодо громадського обговорення суспільно важливих рішень (публічні консультації) та удосконалення законодавства у сфері соціального діалогу, зокрема щодо залучення інститутів громадянського суспільства, що в свою чергу має сприяти створенню ефективного механізму взаємодії громадськості з органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Такий вибірковий підхід стосовно інституціональних змін, які мають забезпечити реалізацію Стратегії, не наближає до вирішення існуючих проблем взаємодії держави та громадянського суспільства, і не сприяє впровадженню сучасних стандартів врядування, де від можливості реалізації громадянином своїх прав, вибудовується взаємодія та діалог між

державою і суспільством. Дати можливість громадянам реалізовувати свої права на участь у публічних справах у тому числі бути залученим до вироблення публічної політики, можливо лише через створення цілісної інституціональної композиції, яка сприяла б конструктивній взаємодії, залученню громадян безпосередньо до процесу прийняття рішень держави, застосуванню узгоджувальних процедур, розподілу відповідальності за прийняті рішення між всіма учасниками взаємодії.

Інституціональні зміни, які мали сприяти досягненню публічності як в управлінні, так і виробленні політики, повинні були бути логічним продовженням започаткованих у 2014 році структурних реформ. Дії влади щодо активного впровадження та реалізації реформ, на сьогодні вже мають конкретні результати. Одним із перших законів, що започатковував зміни, був Закон України "Про очищення влади" [6]. Станом на 07.09.2017 у Єдиному державному реєстрі осіб щодо яких застосовано положення цього закону містяться відомості стосовно 930 осіб. На кількості державних службовців цифра не виглядає вражаючою. Сумнівним також є те, що застосування інструменту люстрації кардинальним чином вплинуло на усунення дисфункцій існуючої політичної системи. Проте, на наш погляд, саме в під час прийняття даного закону, була "вирішена" доля виборчого законодавства. Сформований публічний резонанс навколо люстрації, виведення її на політичний порядок денний, дав можливість "забалакати" і розпорошити тиск громадськості та відволікти її увагу від необхідності докорінної зміни виборчої системи, а значить впровадження дієвих соціальних ліфтів між владою та громадськістю, створення більш ефективного механізму рекрутування політичної еліти. На наш погляд, запуск системи електронного декларування призведе до більш якісної та, що не менш важливо, об'єктивної "люстрації", оскільки змусить добровільно звільнитися з посад тих чиновників, які насправді мають проблеми з доброчесністю.

Реалії показують, що процеси здійснення реформ виявилися набагато складнішими та більш проблемними, аніж процеси, що вели до прийняття рішень з реформ. Зокрема, особливістю вітчизняних політичних процесів є значне зростання вимог, які суспільство пред'являє політичній системі. В ситуації, коли органи державної влади не здатні реагувати на існуючі запити, держава все частіше починає перекидати деякі функції на інших недержавних акторів (взяти, для прикладу, сферу надання соціальних послуг). Тенденція, яка відображає, що недержавні актори все активніше включаються у процеси вироблення політики, спрямованої на забезпечення суспільних інтересів і задач, стає дедалі відчутною. Проте значний дисбаланс влади і впливу, недовіра до опонентів, часто стають тими чинниками, які унеможливають публічний діалог та не сприяють налагодженню ефективної взаємодії у вирішенні суспільних проблем.

Концепт "публічна політика" є багатовимірним поняттям, дослідження якого ускладнюється наявністю різних наукових шкіл, методів та, відповідно, інтерпретацій змісту. В значній мірі на сьогодні публічну політику можна розглядати і як явище, і як засіб, і як інструмент або механізм. Дослідження публічної політики, на яке спрямована науково-дослідна робота кафедри політичної аналітики і прогнозування "Публічна політика та суспільні зміни в Україні в контексті євроінтеграції" сприяє підготовці висококваліфікованих управлінців-практиків у сфері взаємодій держави, бізнесу та громадянського суспільства, спрямованих на задоволення суспільних потреб та вироблення соціально значимих рішень, а також формуванню сучасного розуміння публічного управління як процесу співробітництва та партнерства. При цьому європейський досвід переконливо свідчить, що ефективні державно-управлінські реформи можливі виключно за умови активного залучення громадян, оскільки ефективність роботи державних структур в значній мірі визначається їх інституційною спроможністю взаємодіяти з громадянським суспільством та бізнесом й надавати якісні державні послуги громадянам.

Результати науково-дослідної роботи активно використовуються при підготовці магістрів за спеціальністю "Публічне управління та адміністрування", а також окремими спеціалізаціями в Національній академії державного управління при Президентові України;

при підготовці магістрів за напрямом "Державне управління" за спеціальностями "Публічна політика і управління", "Публічне адміністрування", "Державне управління" в Національній академії державного управління при Президентові України; в системі підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування (зокрема, обласних та міських центрах перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій тощо); в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, а також інших державних установах і організаціях, на які поширюється дія Закону України "Про державну службу", наукових установах, які здійснюють підготовку магістрів за спеціальностями, пов'язаними з публічним управлінням та адмініструванням, а також організаціях громадського сектору (зокрема, громадських організаціях, які займаються розробкою програм з громадського лобювання, моніторингу діяльності органів державної влади), публічно-політичного сектору (депутати, помічники народних депутатів України, політичні аналітики та експерти), неурядових аналітичних центрах, які спеціалізуються на інформаційно-аналітичному супроводі, зв'язках з громадськістю, приватних консалтингових компаніях, орієнтованих на співпрацю з органами державної влади тощо.

Література

1. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк та ін. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 8 : Публічне врядування / наук.-ред. кол. : В. С. Загорський, С. О. Телешун та ін. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. – 630 с.
2. Національна стратегія у сфері прав людини. Указ Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/5012015-19364>
3. От общественного к публичному : коллективная монография / науч. ред. О. В. Хархордин. – Спб. : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2001. – 530 с.
4. План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, затверджений Розпорядженням КМУ від 23 листопада 2015 р. № 1393-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248740679>
5. Політична енциклопедія / [голова ред. кол. Ю. Левенець]. – К. : Парламентське видавництво, 2012. – 808 с.
6. Про очищення влади. Закон України від 16.09.2014 № 1682-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1682-18>
7. Anheier H. Civil Society Research: Ten Years on / Helmut K. Anheier // Civil Society. – 2014. – 10(4). – P. 335 – 339.
8. Ansell C. Collaborative Governance in Theory and Practice / Chris Ansell, Alison Gash // Public Administration Research and Theory. – 2008. – 18 (4). – P. 543 – 571.
9. Civic Engagement in Public Policies: A Toolkit. – N.Y. : United Nations, 2007. – 139 p.
10. Habermas J. Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research / J. Habermas // Communication Theory. – 2006. – Vol. 16 (4). – P. 411 – 426.
11. Jürgen Habermas on Society and Politics: A Reader / edited by Steven Seidman. – Boston : Beacon Press, 1989. – 324 p.
12. Lane D. Civil society in the old and new member states. Ideology, institutions and democracy promotion / David Lane // European Societies. – 2010. – 12(3). – P. 293 – 315.
13. O'Donnell S. Analysing the Internet and the Public Sphere: The Case of Womenslink / S. O'Donnell // Javnost – The Public. – 2001. – Vol. 8. – № 1. – P. 39 – 58.
14. Schultz D. Encyclopedia of public administration and public policy / David Schultz. – N.Y. : Facts On File, Inc. , 2004. – 526 p.